

Interview
Paul
Verhaeghe

Foto: Merlijn Doornik - De Bezige Bij

Klinisch psycholoog en maatschappijcriticus Paul Verhaeghe heeft een vloeiende pen waarmee hij ons maant tot opmerkzaamheid en matiging. In zijn nieuwste essay *Houd afstand, raak me aan* betoogt de Belgische hoogleraar dat we de huidige crisis moeten aangrijpen om andere keuzes te gaan maken. Met *Idee* deelt hij zijn visie op de hedendaagse maatschappij en zijn hoop en ideeën over hoe wij, ter bevordering van ons eigen welzijn en dat van onze kinderen, de maatschappij anders zouden kunnen inrichten. 'De economische evolutie ligt aan de basis van onze problemen.'

Interview door Cécile Insinger

Keuzes &
kansen
na de crisis

'Doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek'

In uw essay *Houd afstand, raak me aan* noemt u drie gebieden waarop de wereld op dit moment in een crisis verkeert. 'Ja, en die drie terreinen – de pandemie, de crisis in de vrije markteconomie en de klimaatverandering – zijn met elkaar verbonden. De bedreiging van ons naakte bestaan, de klimaatverandering, wordt veroorzaakt door de economische evolutie van de afgelopen pakweg tweehonderd jaar. En de pandemie ook. Door ons toenemend reisgedrag brengen wij een aantal ziekteverwekkers naar hier en in combinatie met onze moderne levensstijl neemt de verspreiding nog sneller toe. De economische evolutie ligt aan de basis van de crisis op alle drie deze terreinen.'

‘Een economie moet in dienst staan van de samenleving en nu is dat omgekeerd’

Wat betreft de crisis in de vrije markteconomie: u schrijft over de rijkste één procent van onze maatschappij die de politieke beslissingen lijkt te sturen. ‘Als wij het hebben over de economie als oorzaak van onze problemen dan is ‘de economie’ natuurlijk een containerbegrip. Ik ben niet tegen de economie, laat dat duidelijk zijn. Economie hebben we nodig. Maar een economie moet in dienst staan van de samenleving en nu is dat omgekeerd. Karl Polanyi beschreef deze omkering al in *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time* [1944, New York, Farrar & Rinehart, red.]. Een heel concreet gevolg daarvan is dat overheden weinig beslissingsrecht overhouden. De beslissingen liggen tegenwoordig bij het IMF, de trans-Atlantische overeenkomsten, de leden van arbitragecommissies bij de grote economische geschillen. De politieke overheid van een land heeft niet veel meer in te brengen. Dat is zowel een pijnlijke als een verrassende vaststelling. De economische machten, dat zijn de multinationals die gedreven worden door winstmaximalisatie, hebben een steeds grotere invloed op de politiek. Dat heeft ons gebracht naar het punt waar we nu zijn: een maatschappij ondergeschikt aan de economie.’

‘Die ‘één procent’ wordt vaak een beetje te naïef voorgesteld. In wezen handelt het over grote beursgenoteerde bedrijven – waar veel van ons, misschien zonder het te beseffen, een aandeel in hebben – waar de macht is geconcentreerd. De leidinggevendenden binnen deze bedrijven moeten elk kwartaal winst kunnen voorleggen en dividenden kunnen uitbetalen. Op de beurs zichtbare winstmaximalisatie wordt aldus een anonieme drijfkracht waar veel aandeelhouders ongeweten aan deelnemen. Het is niet zomaar een kwaadwillende genius die daar aan de macht is.’

Moeten we afstappen van globalisering en weer kleinschaliger gaan leven? ‘Alleen maar kleinschalig is natuurlijk een illusie. Ik denk dat er een combinatie moet komen van het kleinschalige binnen het grotere geheel. Er zijn al veel mensen die daar over nagedacht hebben. *Glokalisering* heet dat met een mooie term. Een combinatie van het lokale met het globale. Wij kunnen natuurlijk niet terug naar een autarkisch systeem. En wat betreft het beslissingsrecht: ik neem aan dat iedereen bij ons toch wel in hart en nieren voor de democratie is. Ik besef pas sinds een jaar of tien, en wellicht veel mensen met mij, dat democratie een evoluerend proces is dat zich om de zoveel tijd opnieuw moet gronden. Het idee dat wij de democratie voor eens en voor altijd geïnstalleerd hebben door verkiezingen in te stellen, is een misvatting – zelfs een gevaarlijk idee. Omdat het een invulling naar voren blijft schuiven die ondertussen niet meer werkt, want het huidige resultaat is een partitatie waarin niet burgers maar de partijen het laatste woord hebben – ook in Nederland. Er zijn een aantal hedendaagse denkers die duidelijk aangeven dat we de democratie anders moeten organiseren, willen wij de representativiteit van de burgers behouden. Dat is een heel belangrijke denkoefening.’

Aan welke schrijvers denkt u dan? ‘David Van Reybrouck, Luc Huyse, Pierre Rosanvallon, met als peetvader de man die *deliberative polling* invoerde – James Fishkin. Op mijn boek *Identiteit* [2012, *De Bezige Bij*, red.] kreeg ik de kritiek dat ik het neoliberalisme te ongenueanceerd de schuld van al ons onheil gaf. Ik accepteerde die kritiek maar worstelde wel verder met dit vraagstuk. Bas van Bavel heeft in zijn *De onzichtbare hand* [2018, *Prometheus*, red.] een wetenschappelijk onderbouwd antwoord hierop gegeven. Hij legt mooi uit hoe een vrije markt aanvankelijk inderdaad vrijheid, vooruitgang en materiële welstand bewerkstelligt voor een grotere groep. Maar ook hoe die aanvangsperiode kantelt naar het tegenovergestelde, op grond van een verschuiving van productiemarkten naar kapitaalmarkten. Daar wordt op relatief korte tijd een kleine groep beter van en vervolgens zie je hoe de aanvankelijke voordelen enkel nog voor hen gelden. Het eindpunt is een maatschappelijk debacle op grond van te grote ongelijkheid. Kijk naar de Verenigde Staten, en je weet wat dat betekent.’

Is er sinds de financiële crisis van 2008 wat dat betreft iets veranderd? ‘Behalve de bewustwording is er nog niet zo heel veel veranderd. Weliswaar denk ik niet dat de overheden de banken een tweede keer zullen redden als het zich nog eens voordoet, maar dat is natuurlijk koffiedik kijken. De bewustwording, die is wel heel sterk toegenomen. Dat vind ik een zeer belangrijke stap. Je ziet ook dat er op de kapitaalmarkten een duidelijke verschuiving plaatsvindt – er is bijvoorbeeld meer aandacht voor investeringen op het gebied van klimaatverandering, weg van fossiele energie. Waar wij naar toe moeten, denk ik, is dat er een stuk autonomie terugkeert naar de burgers. Dat is de deliberatieve democratie, waar ik het al over had bij de noodzakelijke heruitvinding van de democratie. Je ziet dat verschillende natiestaten op een beperkt aantal vlakken al in die richting evolueren; wat er bijvoorbeeld in Ierland gebeurt met burgerraden, president Macron die in Frankrijk aan burgers heeft gevraagd om voorstellen te doen en die voorstellen ook gaat uitvoeren. Er zijn in heel veel westerse landen initiatieven op dat vlak. Ik zet mijn hoop hier hard op in. Maar ik ben niet naïef, dit zal minstens een paar generaties duren.’

Foto: Herman Wouters

‘Waar wij naar toe moeten, is dat er een stuk autonomie terugkeert naar de burgers. Dat is de deliberatieve democratie’

‘Wat nog te weinig beseft wordt op dit ogenblik, is dat de tijd van het kerngezin voorbij is’

U schrijft dat er in onze samenleving een *afnemende* ongelijkheid merkbaar is. Klopt dat wel? ‘Als je naar de afgelopen duizend jaar kijkt, dan zie je ingrijpende veranderingen; eerst een afname van ongelijkheid, vervolgens een toename van gelijkheid. De stroomversnelling kwam met de Verlichting. Er groeide langzaam het besef dat de vaststaande orde, de *scala naturae*, maatschappelijk niet meer klopte en de massale ongelijkheid van weleer zal vanaf die periode eroderen. Emancipatie en gelijkheid gaan niet terug op mei 1968, dat begon al in 1500. In die zin is er een positieve lijn. De laatste tweehonderd jaar gaat het in het Westen heel hard, met de opkomst van de rechtsstaat en uiteindelijk van de moderne democratie. Dat stemt zeer hoopvol. Er is nog steeds ongelijkheid, maar de huidige ongelijkheid is *peanuts* zelfs in vergelijking met een halve eeuw geleden – vrouwen werden toen bijvoorbeeld nog geacht thuis te blijven wanneer er een kind kwam. Ik heb geleerd dat je problemen en veranderingen op een ruimere tijdschaal moet zien.’

U beschrijft de mens als een sociaal dier en dat individualisme niet bij ons past. Zou u het liefst zien dat we in kleine gemeenschappen gaan leven? ‘Eigenlijk wel. Als je de evolutie bekijkt van de afgelopen honderd jaar dan zie je dat we op het vlak van het samenleven heel recent zijn geëvolueerd naar het zogenaamde kerngezin. Onze grootouders leefden nog in een uitgebreide familie met drie generaties en wat mensen die op de boerderij werkten, voor zover het een agrarische samenleving was. Pas in de vorige eeuw zijn we geëvolueerd naar het kerngezin en vervolgens naar een samenleving die zich kenmerkt door hyperindividualisme.’

Hoe komt dat? Waardoor is dat ingezet? ‘Dat is dan toch dat neoliberale mensbeeld. Het competitieve element in onze meritocratie heeft het hyperindividualisme sterk bevorderd. Op papier klinkt dat goed maar in de praktijk heft het meritocratisch systeem zichzelf op, dat is zeer vergelijkbaar met de evolutie van de vrije markt. Bovendien is individualisme iets wat simpelweg ingaat tegen onze wezenlijkheid. Wij zijn sociale zoogdieren, eerder honden dan katten, we hebben onze roedel nodig. Een kerngezin is een kruitvat en doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek. Wat nog te weinig beseft wordt op dit ogenblik, is dat de tijd van het kerngezin voorbij is. Tien jaar geleden deden wij een onderzoek naar het effect van de gezinsvorm op kinderen en hadden wij heel veel moeite om nog klassieke kerngezinnen te vinden. De meeste gezinnen zijn nieuwe, samengestelde gezinnen met koppels met kinderen uit vorige relaties die onder één dak wonen. Dit maakt deel uit van een evolutie naar een andere samenlevingsvorm die ongetwijfeld uit grotere groepen zal bestaan.’

Foto: Herman Wouters

Dan zullen we onze stadsplanning en huizenbouw daar misschien op moeten aanpassen? ‘Inderdaad, *co-housing* – woonerven – als correctie op en evolutie van de communes uit de jaren zeventig. Toen dacht men nog dat alles gedeeld kon worden, van keukentafel tot bed. Nu zie je hoe we zoeken naar een nieuwe vorm van *co-housing* met een evenwicht tussen autonomie en verbondenheid. Ik ken zo’n *co-house* waar mensen van verschillende generaties samenwonen – koppels, singles, senioren – en het loopt zeer goed.’

Is het onderwijs ook aan hervorming toe? ‘In mijn tweede boek *Autoriteit* [2015, *De Bezige Bij*] beschrijf ik hoe wij in het Westen een historisch belangrijke transformatie aan het doormaken zijn op het vlak van autoriteit. Weg van het patriarchaat, weg van een top-down samenleving, naar een horizontale netwerksamenleving, met autoriteit gebaseerd op kennis en overleg. Dat werkt eigenlijk vrij goed, ook in de economie. Het Braziliaanse bedrijf Semco, waar jullie *Tegenlicht* twee uitzendingen aan wijdde,¹ illustreert dat. Dit model sluit ook mooi aan bij de deliberatieve democratie waar we het al over hadden. En dan zie je iets heel vreemds, namelijk dat het onderwijs [in België, red.] daar niet in mee gaat. Dat hangt grotendeels nog vast aan de modellen van vóór 1970. Een top-down gericht, piramidaal model zoals uit mijn eigen jeugd. Wij moesten stil zitten en opletten en als we dat niet deden dan kwam er een fikse straf. Gelukkig kan dat vandaag de dag niet meer. Maar toch verwachten we nog steeds dat kinderen stilzitten en in plaats van straf geven we ze een pilletje. De juiste aanpak is een eigentijdse manier van lesgeven. Breek het klaslokaal open en geef kinderen gaandeweg meer verantwoordelijkheid, bereid hen daarop voor. Onderwijskundigen vertellen mij dat je kinderen in drie jaar de hele leerstof van de lagere school kunt bijbrengen. Dat betekent dat zij dan nog drie jaar de tijd hebben om naar buiten te gaan. Waarom zouden we kinderen zes jaar lang vijf dagen per week opsluiten in een klas? Dit is echt niet meer van deze tijd. We moeten het onderwijs herdenken.’

In het verleden schreef u vooral over de mens als individu, vanuit uw professionele inzichten uit de klinische psychologie. Maar in uw laatste publicaties richt u zich meer op de maatschappij als geheel. ‘Ik ben inderdaad in die richting geëvolueerd. Misschien interessant om te weten: die belangstelling is voortgekomen uit mijn oorspronkelijke werk en oorspronkelijke lesopdracht: ik doceer klinische psychologie en psychiatrische diagnostiek. Ik werkte ook in de psychiatrische en psychotherapeutische praktijk. Vanaf 2000 werden de effecten van de maatschappelijke verandering in ons vakgebied duidelijk. In dat jaar startten wij vanuit mijn vakgroep een onderzoek dat zich richtte op mensen die omwille van een zware depressie opgenomen werden in een psychiatrisch ziekenhuis. Tot onze verrassing bleek dat een significant aantal van de problemen van deze patiënten op de werkvloer lag. Dit was echt een *eye-opener*. In je hoedanigheid als hoogleraar heb je de ethische plicht, vind ik, om bepaalde zaken aan te kaarten. En dat is ook meer dan nodig. Het aantal langdurig zieken, zowel lichamelijk als psychologisch, het aantal mensen met een burn-out, zag ik alleen maar toenemen. En dan heb ik het nog niet over de kinderen die uit de boot vallen.’

1 | <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/biografieen/s/ricardo-semmler.html>

‘Waarom zouden we kinderen zes jaar lang vijf dagen per week opsluiten in een klas? Dit is echt niet meer van deze tijd. We moeten het onderwijs herdenken’

‘Maatschappelijke oorzaken betekent maatschappelijke oplossingen en daarom ben ik gaan schrijven. Van het ene boek kwam het andere. Als klap op de vuurpijl kreeg ik vier jaar geleden vanuit mijn eigen faculteit de vraag of ik bereid zou zijn om een compleet nieuw vak te doceren: *Cultuur- en maatschappijkritiek*. Je gaat daarop studeren en dan komt er een wisselwerking tussen praktijk en theorie, tussen lesgeven en schrijven.’

Lagen die burn-outs in een bepaalde sector? ‘Nee, dat ligt gekoppeld aan de manier waarop een bedrijf of instelling georganiseerd is. In mijn boek *Identiteit* geef ik nogal wat kritiek op de ziekmakende neoliberale organisatie binnen bedrijven, met als voorbeeld de Amerikaanse multinational Enron. Wij hebben hier in Vlaanderen een organisatie die belangrijke CEO's samenbrengt, de Voka [*Vlaams netwerk van ondernemingen, red.*]. Ik werd uitgenodigd om voor een groep van veertig topfiguren mijn verhaal te brengen. Tot mijn verrassing leverde mijn uiteenzetting een tweedeling in de groep. Een deel zei: ‘Je overdrijft, dat is niet zo, je bekijkt het allemaal heel eenzijdig.’ Een andere groep corrigeerde hen en zei: ‘Wacht maar, dit komt bij jullie ook!’ Het verschil tussen die twee groepen was duidelijk: de groep die vond dat ik overdreef, bestond uit bedrijfsleiders die zelf nog de touwtjes in handen hadden en de leden van die andere groep behoorden tot beursgenoteerde bedrijven die volledig in het neoliberale stramien zaten. Het had te maken met de organisatie, niet met de sector. Ik hoop vurig dat wij een andere houding zullen aannemen ten opzichte van arbeid. Zoals het nu is, maakt het ons ziek.’

Ziet u een rol voor Europa bij deze transities? ‘Ja natuurlijk, wij kunnen niet anders. Dergelijke beslissingen moeten echt op transnationaal niveau genomen worden. Het is niet mogelijk om daar lokale beslissingen op te formuleren. Een natiestaat heeft niet meer de macht om in te gaan tegen multinationals en een virus stopt niet aan de landsgrenzen. De basis van de Europese Unie was oorspronkelijk een economische en monetaire samenwerking. Maar in de afgelopen tien jaar is er een duidelijke evolutie naar een sociaal Europa en recentelijk en versneld ook een evolutie naar een ecologisch Europa. Als we dit niet samen oppakken, staan we aan de rand van een ecologische afgrond, wij kunnen simpelweg niet anders. En: het gaat zeer snel, de Europese Green Deal was vijf jaar geleden ondenkbaar.’

Een sociaal Europa, wat bedoelt u daar precies mee? ‘De verschillende natiestaten hebben verschillende sociale zorgsystemen, van werkloosheidssteun en ziekteverzekering tot arbeidsbescherming. Bij de kern van de Europese landen – Nederland, België en Frankrijk – is dit min of meer op elkaar afgestemd. In Duitsland is dat al minder, dat komt door de aansluiting met Oost-Duitsland en de Hartz-regelingen. Als je dan naar de landen van het vroegere Oost-Europa kijkt, zie je dat die regelingen daar uiterst zwak zijn in vergelijking met de onze. Blijkbaar is het nog altijd zo dat er mogelijkheden zijn om daar misbruik van te maken. Om truckchauffeurs met een Pools contract hier te laten rondrijden waarbij zij de helft verdienen van onze chauffeurs waardoor onze lokale mensen hun werk verliezen en deze Polen eigenlijk gastarbeiders worden – wat

‘Ik hoop vurig dat wij een andere houding zullen aannemen ten opzichte van arbeid. Zoals het nu is, maakt het ons ziek’

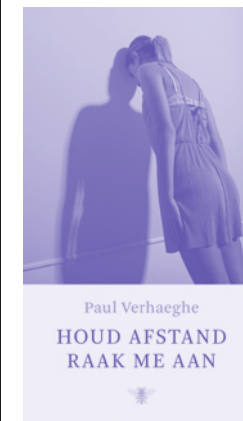
een beleefde uitdrukking is voor slaven. Dit moet transnationaal politiek geregeld worden. Je ziet dat een aantal EU-commissarissen heel hard hun best doen om die gaten te dichten.’

Hoe ziet u de toekomst? ‘Ik ben gematigd hoopvol. Maar de tijd wordt steeds korter volgens alle klimaatdeskundigen. Veranderingen zijn wel al gaande en worden ook al hoe langer hoe meer zichtbaar.’

Kunt u een voorbeeld noemen? ‘Duurzaamheid. Deeleconomie. Een veranderende mobiliteit. Het thuiswerken. Heel veel hoogopgeleide mensen willen minder uren werken en meer tijd hebben voor hun gezinsleven. Zij onderhandelen minder over loonsverhoging en meer over hun arbeidsuren en vakantiedagen.’

Angst is een belangrijke drijfveer tot verandering, schrijft u. ‘Dat heb ik niet bedacht, dat is allang bekend in de psychologie. Er wordt te weinig rekening mee gehouden. Wij gaan er te veel vanuit dat veranderingen ingegeven worden door rationale beslissingen, door rationeel cognitief nadenken. Dat is, denk ik, een van de illusies die we overgehouden hebben van de Verlichting. De Verlichting waar ik overigens een groot voorstander van ben, laat dat duidelijk zijn. Als je het psychologisch bekijkt, dat zijn veranderingen altijd gebonden aan emoties. En dan voornamelijk aan angst. Angst kent heel veel gradaties, met als startpunt simpelweg *arousal* en die reeks eindigt bij *panic*. *Arousal* is een lichte vorm van angst, eigenlijk een verhoogde opmerkzaamheid: je ziet meer, je snapt meer en op grond daarvan kun je ook beginnen met dingen te doen. Als je aandacht plotseling toeneemt, dan is daar een reden voor. En je ziet dat waar die angst toeneemt, de bereidheid om dingen te doen ook toeneemt. Je hebt een bepaalde portie angst nodig om beslissingen te nemen die je uit je *comfortzone* halen. Maar als angst paniek wordt, werkt het juist verlamdend.’

Voor het klimaat zou het misschien niet zo gek zijn om ‘angst’ te hebben. ‘Toen Philipp Blom een paar jaar geleden in Gent was voor een lezing over zijn boek over de Kleine IJstijd en het verband legde met vandaag, zei hij dat wij ons moesten voorbereiden op de komst van klimaatvluchtelingen uit Nederland. Laat ons hopen dat het niet nodig zal zijn.’ ●

Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en hoogleraar aan de Universiteit Gent. Zijn laatste boek *Houd afstand, raak me aan* verscheen in juli 2020 bij De Bezige Bij.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.